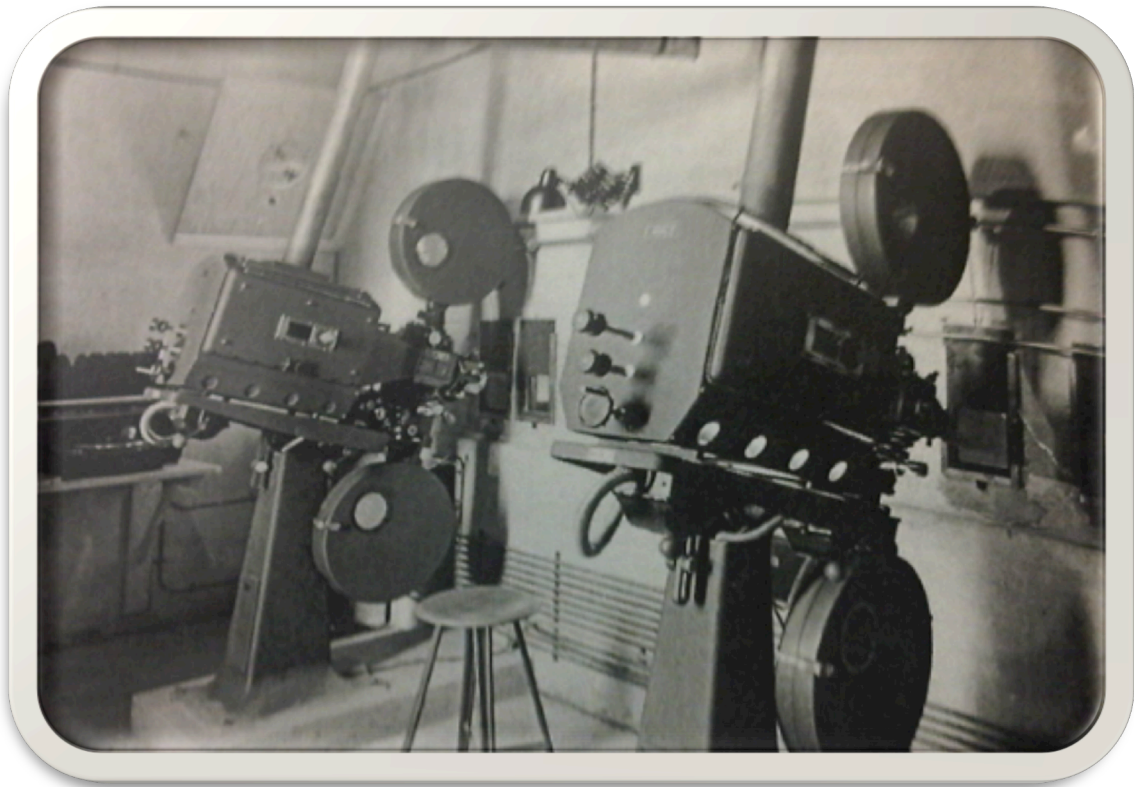

Filmvertoning in Oost-Groningen

Onderzoek naar de complexe samenhang tussen sociale stratificatie, religieuze en politieke achtergronden en de bioscoopcultuur in Wildervank, Veendam en Onstwedde

Marjolein Linstra
3455068
2011-2012- blok 3
Theater-Film en Televisiewetenschappen
9 april 2012
Andre van der Velden
Geschiedenis van Nederlandse Film en Televisie cultuur

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Positie in het debat	5
Gemeente Wildervank	7
Gemeente Veendam	12
Gemeente Onstwedde	18
Conclusie	24
Bibliografie	27
Bijlagen	28
Bijlage 1: Beroepsstructuren in de gemeente Wildervank in 1900, 1930 en 1947.	28
Bijlage 2: Volkstelling 1947: Religieuze gezindheid per gemeente.	29
Bijlage 3: Beroepsstructuren in de gemeente Veendam in 1900, 1930 en 1947	30
Bijlage 4: Posities sociale klasse Veendam	31
Bijlage 5: Beroepsstructuren in de gemeente Onstwedde in 1900, 1930 en 1947	32
Bijlage 6: Overzicht bioscopen in Oost Groningen	33

Inleiding

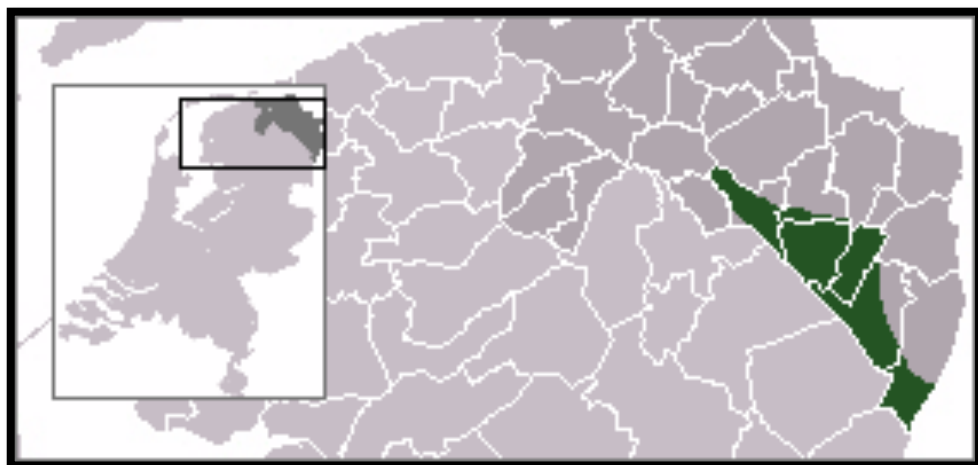
De bioscoopcultuur in Nederland is in vergelijking met andere Europese landen altijd een buitenbeentje geweest. Sinds de statistieken van het bioscoopbezoek zijn bijgehouden (1930), komt Nederland op de laatste plaats wanneer er gekeken wordt naar bioscoopbezoeken in Europa. Tot op heden zijn er verschillende factoren genoemd die een rol zouden kunnen spelen in dit debat rondom de filmcultuur. Zo geeft Karel Dibbets aan in zijn artikel “Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land” dat verzuiling een van de voornaamste factoren is waarom Nederland een moeilijke start heeft gehad qua filmcultuur. Door de komst van het zuilensysteem, geeft Dibbets aan, werd de openbaarheid steeds verder verdeeld in protestants, katholiek of socialistisch. De bioscoop daarentegen had een neutraal en openbaar karakter. Verzuilde bioscopen zijn nooit serieus van de grond gekomen. Binnen de confessionele zuilen werd het bezoek van neutrale gelegenheden ontmoedigd. De confessionele zuilen bepleitten censuur en zelfcensuur ten aanzien van de bioscoop. Dit lukt in eerste instantie op gemeentelijk niveau en vanaf 1928 op landelijk niveau in Nederland door de komst van de centrale filmkeuring. Bioscopen mochten daarna alleen maar films vertonen die door de centrale filmkeuring waren goedgekeurd. Bioscopen wilden in principe wel andere films vertonen, maar de centrale filmkeuring keurde dit af. Het effect van dit alles was dat de Nederlandse bioscoopmarkt klein en gefragmenteerd bleef. Het was voor bioscopen moeilijk om het publiek aan zich te binden.¹

Een artikel waarin andere factoren worden weergegeven die de achterblijvende belangstelling van het bioscoopbezoek kunnen verklaren is het artikel “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur” van Judith Thissen, André van der Velden en Thunnis van Oort. Dit artikel kan gezien worden als een reactie op het artikel van Karel Dibbets. Zij geven hierin aan dat er niet alleen naar verzuiling gekeken moet worden, maar ook naar klassenverschillen in de samenleving. Sociale stratificatie is van belang om te onderzoeken omdat de bioscoop lange tijd het domein was van de arbeiders. In plaatsen waar veel arbeiders woonden, zouden bioscopen zich makkelijker ontwikkelen. Om het opbloeien of juist ontbreken van lokale bioscoopculturen te verklaren, kijken zij naar, deels, samenhangende factoren zoals klasse, religie en politieke ideologische oriëntatie. Thissen, Van der Velden en Van Oort geven met deze factoren aan dat er vanuit wordt gegaan dat er een lokaal specifieke component aanwezig is in de wijze waarop film integreert in de samenleving. Lokaal en regionaal onderzoek is van belang, voordat er op landelijk gebied een

¹ Karel Dibbets, “Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land,” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, 9, no. 2 (2006): 46-94.

conclusie wordt getrokken. Dit geeft een meer overtuigend beeld dan alleen de these van Dibbets die gesteld is zonder duidelijke empirische onderbouwing en niet kijkt naar lokale en regionale verschillen.

In het artikel van Thissen, Van der Velden en Van Oort wordt ingegaan op twee regionale bioscoopculturen. Een daarvan is van belang voor dit onderzoek, namelijk de Veenkoloniën.² Een

streek in Oost Groningen waar sinds de opkomst van de film een geheel eigen bioscoopcultuur ontstond. Vele ondernemers startten hier bioscoopbedrijven in een zeer dichte concentratie. In Stadskanaal bijvoorbeeld waren in de jaren tien al drie bioscopen te vinden. Zelfs in het relatief kleine Musselkanaal hebben drie bioscopen gestaan. Daarnaast waren er bioscoopbedrijven in Winschoten, Veendam, Oude Pekela, Hoogezand- Sappemeer, Nieuweschans, Bellingwolde, Appingedam, Delfzijl en in Ter Apel.³

Om te begrijpen naar waarom er juist in deze streek een grote bioscoopdichtheid ontstond, zal er onderzoek gedaan moeten worden naar de lokaal specifiek complexe samenhang tussen bioscopen, klasse, politieke gezindheid en religieuze achtergrond. Zijn er in dit deel van de provincie verschillen aan te wijzen van bijvoorbeeld sociale stratificatie of politieke machtsverhoudingen? En hoe werkte dat door op de lokale bioscoopcultuur? De hoofdvraag hierbij is als volgt:

Op welke wijze hangen sociale stratificatie, religieuze en politieke factoren samen met de opkomst van de bioscoopcultuur in Oost-Groningen?

Er is hierbij specifiek ingezoomd op de gemeenten Wildervank, Veendam en Onstwedde in de periode van 1910 tot 1945. Deze gemeenten geven het meest complete beeld uit de regio Oost Groningen van de complexe samenhang tussen bioscopen, klasse, politieke gezindheid en religieuze achtergrond. Hierdoor kan er hopelijk een eenduidig antwoord worden gegeven op de hoofdvraag. Om antwoord te krijgen op de hoofdvraag zal er eerst gekeken worden naar

² Judith Thissen, en André van der Velden, "Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur," *Leidschrift* 24, no. 3 (2009): 111-130.

³ www.bioscoopgeschiedenis.com

het artikel van Judith Thissen, Andre van der Velden en Thunnis van Oort, “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur”, dat ook al ingaat op de situatie in Stadskanaal dat destijds behoorde tot de gemeente Wildervank en Onstwedde. Hier zullen een aantal hypothesen uitgehaald worden zodat er uiteindelijk een positie kan worden ingenomen in het centrale debat. Deze hypothesen zullen getoetst worden aan de hand van primaire en secundaire bronnen over de verschillende gemeenten en zullen per gemeente kort besproken worden en nadien terug keren in een gezamenlijke conclusie.

Om de bioscoopcultuur van de betreffende gemeentes in kaart te brengen is er gebruik gemaakt van het boek van Jan Mooibroek *Bewegende beelden – Witte doeken. Van kermistent tot bioscooptheater* in combinatie met zijn krantenarchief en het archief van het Streek Historisch Centrum te Stadskanaal. Voor het in kaart brengen van de politieke, religieuze en sociale factoren is er gebruik gemaakt van de tweetal publicaties over de Veenkoloniën: *350 jaar Veendam en Wildervank* en *250 jaar Stadskanaal* van Paul Brood, Martin Hillenga en Harm van der Veen. Ook is de het proefschrift van Jan Voerman *Verstedelijking en Migratie in het Oost-Groningse Veengebied 1800-1940* gebruikt voor het in kaart brengen van deze factoren en daarnaast de primaire archiefbronnen die gevonden zijn.

Positie in het debat

Zoals in de inleiding is aangegeven kende de bioscoopcultuur in Nederland een trage start in vergelijking met andere Europese landen. Karel Dibbets wijdt deze verschillen aan de komst van verzuiling in het begin van de twintigste eeuw. Judith Thissen, André van der Velden en Thunnis van Oort geven in “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur” echter aan dat er veel meer factoren een rol speelden in de samenleving die een oorzaak zouden kunnen zijn voor de trage en beperkt blijvende ontwikkeling van de Nederlandse bioscoopcultuur. Bovendien stellen zij dat “er een complexere conceptualisering nodig [is] om de Nederlandse filmcultuur te bekijken die onderscheid maakt tussen verzuiling als geïnstitutionaliseerde structuur en verzuiling als geleefde praktijk.”⁴ Er zal dus onderzocht moeten worden in hoeverre regels van verzuiling ook daadwerkelijk werden nageleefd in de samenleving. Daarnaast zijn volgens Thissen, Van der Velden en Van Oort lokaal specifieke componenten belangrijk voor de wijze waarop film integreerde in de maatschappij. Zij kijken in dit verband met name naar de complexe en van plaats tot plaats verschillende samenhang tussen de ontwikkeling van het bioscoopbedrijf, de regionale spreiding van religieuze gezindten en de sociale stratificatie op lokaal niveau. Deze samenhang bepaalde volgens hen waarom op

⁴ Judith Thissen, André van der Velden en Thunnis van Oort, “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur,” *Leidschrift* 24, no. 3 (2009):114

sommige plekken wel een bioscoop een bestaan had en op andere plekken niet. Voor twee regio's leveren Thissen, Van Oort en Van der Velden ook al een aanzet tot lokaal en regionaal gericht onderzoek naar deze problematiek: de Limburgse Mijnstreek en de Groningse Veenkoloniën, twee gebieden die al vroeg een tamelijk hoge bioscoopdichtheid kenden.

Waar het de sociale stratificatie in de Veenkoloniën betreft, geven Thissen, Van der Velden en Van Oort aan dat deze werd gemarkeerd door scherpe sociaal – economische tegenstellingen tussen de agrarische elite van rijke graanboeren en arbeiders werkzaam in de landbouw. Er was sprake van hoge werkloosheid, de lonen waren laag en de sociale misère was groot. Door de ontginning van hoogveengebieden kwamen er bovendien nog vele arbeiders van elders naar deze regio, wat ertoe leidde dat op religieus gebied onder de bevolking een veelheid aan denkrichtingen voorkwam en ook het aantal onkerkelijken er naar verhouding hoog lag.⁵

Het onderzoek naar de drie gemeenten in Oost Groningen kan gezien worden als een aanvulling op het artikel “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur”. In dit artikel is, zoals vermeld, al onderzoek gedaan naar de plaats Stadskanaal die deels in de gemeente Wildervank en deels in Onstwedde lag in de eerste vijftig jaar van de twintigste eeuw. Doordat Stadskanaal in twee gemeenten lag destijds, is het lastig om een gemeentelijke conclusie te trekken over deze plaats. Per gemeente kunnen namelijk politieke, religieuze en sociale factoren verschillen en van invloed zijn op het bioscoopbedrijf. Daarom zal de plaats Stadskanaal bekeken worden vanuit gemeentelijk opzicht, zodat er een beeld zal ontstaan van samenhang tussen bioscopen, klasse, politieke gezindheid en religieuze achtergrond op gemeentelijk niveau. Daarnaast is Stadskanaal uitgewerkt op basis van ‘beperkte proeve’ in “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur” en is dit onderzoek een aanvulling op de reeds bestaande gegevens uit het artikel. In het artikel wordt aangegeven dat Stadskanaal een dorp is met een uitzonderlijke bestuurlijke situatie. Liggend in zowel het sociaal democratische Wildervank als het orthodox protestantse Onstwedde, is het een dorp dat te maken heeft gehad met verschillen op gemeentelijk bestuurlijk niveau. Verschillen in bioscoopcultuur zijn er, op de enkele afwijzing na, niet te vinden tussen de twee gemeenten. In zowel Wildervank als Onstwedde ontstonden vaste bioscopen en hoewel menig burgemeester, dominee of vakbondsleider het liever anders hadden gezien, groeide de populariteit van de film.⁶ Naast Stadskanaal, gemeente Onstwedde en Wildervank, zal ook een andere gemeente, Veendam uitgelicht worden. Er kan zo gekeken worden naar de ontwikkeling van een lokaal bioscoopbedrijf en de samenhang van dit bioscoopbedrijf met regionale spreiding van religieuze en politieke gezindten en sociale stratificatie. Er zal dan

⁵ Judith Thissen, André van der Velden en Thunnis van Oort, “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur,” *Leidschrift* 24, no. 3 (2009): 111-130.

⁶ Judith Thissen, André van der Velden en Thunnis van Oort, “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur,” *Leidschrift* 24, no. 3 (2009): 114.

ook gekeken worden naar de verzuiling als geïnstitutionaliseerde structuur en naar verzuiling als geleefde praktijk. Zoals Karel Dibbets betoogt, kan het verzuilingsprincipe doorwerken op politiek-bestuurlijk niveau en daardoor zou de groei van het bioscoopbedrijf tegen gehouden kunnen worden. Wanneer confessionelen de overhand hebben op politiek bestuurlijk niveau, zal geprobeerd worden de komst van de bioscopen tegen te houden. Terwijl de politieke invloed van de sociaal democraten gezien kan worden als een positief gegeven voor het ontstaan van bioscopen. Religieuze factoren in een gemeente kunnen doorwerken op politiek niveau, welke gezien kunnen worden als een van de factoren die van invloed kan zijn op de acceptatie van film en bioscoop. Zo kon er in overwegend protestantse regio's bioscopen gemeden worden en werden er in katholieke delen een keuring ingesteld. Factoren die degelijk van invloed kunnen zijn op de bestaansmogelijkheden van bioscopen. Daarom is het van belang om te kijken wat de krachtsverhoudingen op gemeentelijk niveau zijn en waar die krachtsverhoudingen bioscopen kunnen beïnvloeden in hun acceptatie, bestaan of expansie.

Gemeente Wildervank

De belangrijkste plaats binnen de gemeente Wildervank was Stadskanaal. Het zestien kilometer lange lintdorp dat zowel onder de gemeente Wildervank als Onstwedde valt in het begin van de twintigste eeuw. Het noordwestelijke deel van Stadskanaal behoorde tot Wildervank en het zuidoostelijke deel onder Onstwedde⁷ De gemeente Wildervank groeide in de eerste vijftig jaar van de twintigste eeuw van ruim 9.000 inwoners in 1909 naar 10.314 inwoners in 1947.⁸

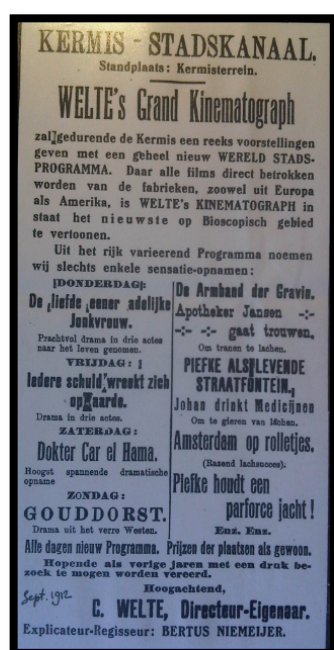
In de gemeente Wildervank is de concentratie van bioscopen terug te vinden in Stadskanaal. Vanaf de jaren tien in de twintigste eeuw hadden de Stadskanalers de mogelijkheid om naar het Café Wolters in de gemeente Wildervank te gaan voor een filmvertoning. Deze kreeg in 1912 een vergunning voor het vertonen van films, terwijl Café Centrum Wessels in 1911 nog een afwijzing kreeg bij de aanvraag voor het vertonen van films door de burgemeester van de gemeente Onstwedde. Desalniettemin ging Wessels de omgeving rond met zijn eigen reisbioscoop om films te vertonen. Ook bij Hotel de Leeuw in de gemeente Wildervank was er de mogelijkheid om een film te gaan kijken. Over de beginjaren van deze bioscoop annex hotel is weinig bekend. Vanaf de jaren twintig werd de exploitatie overgenomen door Duut, eigenaar van de Veendammer Electrobioscoop. Kort daarna werd de exploitatie alweer overgenomen, deze keer door Geert Hollemans. Het deel

⁷ Jan Voerman, *Verstedelijking en Migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2001), 148.

⁸ Herman Visser en Kor Buist, *Groninger Gemeente van 1808-1992* (Groningen: Uitgeverij Noordbroek, 1992), Bijlage C2 ,469.

van Stadskanaal in Wildervank bood al vroeg mogelijkheden om een film te gaan bekijken. Deze filmvoorstellingen werden in de beginjaren verzorgd door horeca- ondernemers, die een mix van activiteiten aanboden. Deze exploitatieformule hield het in de gemeente vol tot halverwege de jaren twintig. Vanaf 1926 had de gemeente beschikking over een vaste bioscoop Het Luxor. Het nieuwe Luxor, met exploitatie van Geert Hollemans, had zijn intrek genomen in het toenmalige centrum van Stadskanaal. Hier werden de nieuwste en beste films vertoond en daarnaast beschikte de bioscoop over de nieuwste technologische ontwikkelingen in het bioscoopbedrijf. In het nieuwe Luxor theater kon men tot 1985 naar de bioscoop. Hiervan moest het Luxor de laatste vier jaar concurreren met de tweede vaste bioscoop Smoky.⁹

Uit de advertenties van de bioscopen in de gemeente Wildervank kan men het een en ander afleiden met betrekking tot de sociale stratificatie.¹⁰ Uit een advertentie van Welte's Cinematograph blijkt dat de reisbioscoop van Welte in 1912 op de jaarlijkse kermis van Stadskanaal een mogelijkheid tot filmvoorstellingen bood en dat voorgaande edities van deze reisbioscoop goed waren bezocht. Inwoners van Wildervank vonden de reisbioscoop van Welte kennelijk de moeite waard om een jaar later, nogmaals een bezoek te brengen. Bij de reisbioscoop van Welte werden er films vertoond op zondag, terwijl hier in de beginjaren nog wel eens moeilijk over gedaan kon worden door religieuze overwegingen vanuit de maatschappij.

⁹ Jan Mooibroek, *Bewegende beelden – Witte doeken. Van Kermistent tot bioscooptheater* (Scheemda: Drukkerij Actief, 1998), 17-35.

¹⁰ Advertenties zijn afkomstig uit de collectie van Jan Mooibroek en Het Streekhistorisch Centrum in Stadskanaal. Welte uit 1912 en Luxor 1925.

Over de hoogte van de prijzen wordt niets vermeld in de advertentie uit 1912 en evenmin over de eventuele verschillende rangen. De advertentie van het Luxor theater verstrekt hierover meer informatie. Zo zijn er drie verschillende rangen aanwezig in het Luxor Theater, welke variëren van rang een voor 65 cent tot rang drie voor 25 cent. Hieruit kan opgemerkt worden dat een divers publiek af kwam op de voorstellingen in het Luxor. Dit blijkt ook uit het feit dat er vermeld wordt dat er een bergplaats is voor auto's, motoren en rijwielen. Er werd geadverteerd voor een divers publiek, maar wie daadwerkelijk de voorstellingen bezocht is niet bekend. Uit de advertentie blijkt dat er voorstellingen op zaterdag-, maandag-, woensdagavond en zondagmiddag werden gehouden. Er werd hierbij geen rekening gehouden met eventuele religieuze achtergronden in de gemeente door films op zondag te vertonen.

De opkomst van deze bioscopen in Wildervank is niet los te zien van de maatschappelijke context in deze periode. Het is noodzakelijk om de sociale klasse van de inwoners van de gemeente in beeld te krijgen, om te kijken wat de samenstelling is van de gemeente. Zoals eerder vermeld, konden bioscopen beter bestaan wanneer er veel arbeiders in een dorp of gemeente woonden. Wanneer er gekeken wordt naar de beroepsstructuur van de gemeente Wildervank is duidelijk te zien dat het overgrote deel werkzaam is in de landbouw. Hoewel het aantal werknemers in de jaren dertig in die sector iets afnam, is te zien dat in 1947 weer ruim twintig procent werkzaam is in de landbouw (zie bijlage 1). Jan Voerman heeft in *Verstedelijking en Migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* gekeken naar de inkomens van de diverse beroepen in deze jaren en zo een sociale structuur benoemd. Daaruit blijkt dat de landbouw valt onder de hoogste sociale laag, de elite. Uit de gegevens van Jan Voerman wordt niet duidelijk of binnen het percentage van de landbouwers in Wildervank ook de arbeiders horen, wat wel aannemelijk is en dan zou deze groep niet tot de elite behoren. Er is te zien dat een groot deel in 1900, 17.08%, werkzaam is in het verkeerswezen en horeca. Dit aantal is in 1947 aanzienlijk minder dan in de begin jaren. Ook bevat de middenstand in Wildervank een groot aantal beroepen als handelaren en mensen die in de bouw werkzaam zijn. Waar echter het percentage dat werkzaam is in huishoudelijke diensten onder valt is niet duidelijk, maar naar alle waarschijnlijkheid valt dit in de onderlaag van de sociale structuur.¹¹ Naast de gegevens over de sociale structuur aan de hand van beroepen en inkomensverdeling, zijn er ook gegevens beschikbaar over het aantal werklozen in de gemeente. Thissen, Van der Velden en Van Oort geven aan in hun artikel dat de Veenkoloniën over het algemeen gekenmerkt werd door hoge werkloosheid. Uit de gegevens over de werkloosheid blijkt dat sinds de jaren twintig, rond de tweehonderd werklozen in de

¹¹ Jan Voerman, *Verstedelijking en Migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2001), 243 en 289-290.

gemeente woonden. Een uitschieter hierin was 1923 toen de gemeente 315 werklozen telde. Een algemene conclusie over de werkloosheid is helaas niet te trekken vanwege het ontbreken van de gegevens over het aantal arbeidsgeschikten. De relevantie van gegevens over werkloosheid voor de bioscopen heeft te maken met eventuele sociale onrust door sociale ontevredenheid van werklozen. Deze sociale onrust kan ervoor zorgen dat op politiek bestuurlijk niveau de nadruk gelegd werd op bedreiging van de openbare orde en niet op eventuele verkeerde invloeden van bioscopen.¹²

Naast de sociale stratificatie is ook religie een belangrijke factor in het bepalen van de maatschappelijke context rondom het ontstaan van de bioscopen. Religie is namelijk een factor die kan doorwerken op politiek bestuurlijk niveau en die uiteindelijk invloed kan hebben op de bioscopen. Uit de volkstelling van 1947 naar de religieuze gezindheid per gemeente blijkt dat Wildervank een gemeente is waar de Nederlands Hervormden de grootste groep vormen.¹³ Ongeveer 5000 inwoners geven aan Nederlands Hervormd te zijn. Dit in grote tegenstelling tot andere geloven in de gemeente. Het aantal onkerkelijken in 1947 zijn er 2601. Overige belangrijke religies in de gemeente zijn Gereformeerd Vrijgemaakt, de derde grote groep in Wildervank, Rooms-Katholiek, Overige (waaronder een deel Baptist), Gereformeerd en Evangelisch Luthers. Kortom naast een groot aantal Nederlands Hervormden, is er een grote diversiteit aan religies te vinden. (zie bijlage 2)¹⁴

Na de analyse van de sociale en religieuze situatie in de gemeente Wildervank, is de politieke context een andere factor die kan doorwerken op het bioscoopbedrijf. Sociale en religieuze verhoudingen kunnen namelijk doorwerken op politiek niveau. Wanneer een gemeente bijvoorbeeld veel arbeiders heeft, zou het verklaarbaar zijn dat de SDAP de grootste partij is in de gemeenteraad. Niet alleen sociale factoren kunnen doorwerken op politiek niveau, ook religieuze factoren kunnen de gemeenteraad beïnvloeden. Een gemeente die bestaat uit veel katholieken en protestanten, heeft naar alle waarschijnlijkheid een confessionele gemeenteraad. Een confessionele gemeenteraad zou proberen het ontstaan van bioscopen te belemmeren, terwijl de socialisten een positieve invloed hebben op het bioscoopbestaan. Alle drie factoren werken door op het ontstaan van bioscopen in een gemeente. De gemeenteraad van Wildervank werd gedomineerd door de Socialistische Democratische Arbeiders Partij (SDAP) en Vrijzinnige Democratische Bond (VDB), terwijl confessionele partijen een geringer aantal zetels bezetten. Doordat het inwoneraantal van de gemeente Wildervank het jaar voor de verkiezingen boven de tienduizend was uitgekomen,

¹² Paul Brood, Martin Hillenga en Harm van der Veen, *350 jaar Veendam en Wildervank* (Bedum: Profiel Uitgeverij, 2005).

¹³ Hoewel dit gegevens uit 1947 zijn, wordt er aangegeven dat deze tabel de verhoudingen van de negentiende eeuw schetst.

¹⁴ Paul Brood, Martin Hillenga en Harm van der Veen, *350 jaar Veendam en Wildervank* (Bedum: Profiel Uitgeverij, 2005). 260

waren er twee zetels meer te vergeven bij de verkiezingen van 1923. De Vrijheidsbond (VB) maakte bij de verkiezingen van 1923 haar entree met twee zetels. De confessionelen kregen bij deze verkiezing vier zetels. De SDAP en VDB behielden nog steeds de meerderheid van negen van de vijftien zetels. Het college van Burgemeesters en Wethouders bestond dan ook uit een wethouder van de VDB en een wethouder van de SDAP vanaf de jaren twintig. Vanaf 1935 begon de SDAP zetels te verliezen in tegenstelling tot de VDB. Bij de verkiezingen in dat jaar won de Christelijke Historische Unie (CHU) een zetel in tegenstelling tot de Christelijke Democratische Unie (CDU), die geen aanhang kreeg. De Anti Revolutionaire Partij (ARP) behield zijn drie zetels in de gemeenteraad. Hierdoor kan opgemerkt worden dat de gemeenteraad in de loop van de jaren iets conservatiever werd. Dit was niet alleen het gevolg van de winst van de CHU, maar ook van de versnippering van de arbeidersstem. De NSB kreeg aan het einde van de jaren dertig een redelijke aanhang binnen Wildervank, namelijk in 1935 13,6% van de stemmen en in 1939 9,2% van de stemmen.¹⁵

Na het analyseren van de sociale, religieuze en politieke factoren op individueel niveau, is het noodzakelijk om te kijken wat voor invloed deze factoren hadden op het bioscoopbedrijf. Er kan geconcludeerd worden dat gezien de advertenties, de bioscopen in Wildervank de aandacht wilden trekken van een divers publiek, niet specifiek gedefinieerd tot de arbeidersklasse of de elite. Wie daadwerkelijk de bioscopen bezochten wordt uit de advertenties niet duidelijk. Daarnaast zijn cijfers over de sociale stratificatie lastig te bepalen. Duidelijk wordt uit de bestaande cijfers dat het grootste deel van de gemeente werkzaam is in de landbouw. Een onderscheid tussen de arbeiders en de landbouw eigenaren wordt hierbij niet gemaakt. In Wildervank is, gezien de politieke overtuiging voor SDAP, naar alle waarschijnlijkheid een groot aantal arbeiders te vinden. Religie is een punt waar, na bestudering van de advertenties, de bioscoophouders geen rekening mee houden. Uit dezelfde advertenties is af te leiden dat films op zondag worden vertoond en er een diversiteit aan films vertoond wordt. De Nederlands Hervormden vormden de meerderheid destijds in Wildervank, maar er is een diversiteit aan andere religies terug te vinden. Onduidelijk wordt hoe de verhouding tussen verzuiling in de praktijk en als geïnstitutionaliseerde structuur was. Er waren wel religieuze groepen te vinden, maar van een concreet voorbeeld over verzuiling in de praktijk was geen sprake. De politieke situatie in Wildervank werd beïnvloed door de SDAP en VDB, welke ook wethouders leverden voor het College van Burgemeesters en Wethouders. De confessionelen hadden geen meerderheid in de gemeenteraad en moesten van afstand toe kijken hoe de SDAP en de VDB de macht hadden. De confessionelen hadden te weinig invloed in de gemeente om de opkomst van bioscopen tegen te gaan. Politieke beslissingen ten nadele van bioscopen zijn er niet gemaakt, of niet bekend. Voorstellingen

¹⁵ Paul Brood, Martin Hillenga en Harm van der Veen, *350 jaar Veendam en Wildervank* (Bedum: Profiel Uitgeverij, 2005), 212-215.

mochten, zoals vermeld, gewoon op zondag plaats vinden en als de bioscopen voldeden aan de bioscoopwet en de wetten voor veiligheid, dan vond de gemeente het 'prima'. Die richtte zich waarschijnlijk op andere zaken zoals de 'eventuele' werkloosheid, die lastig vanwege het ontbreken van cijfers over het aantal arbeidsgeschikten in Wildervank. Of er dus daadwerkelijk zulke scherpe sociaal economische tegenstellingen aanwezig waren is lastig te concluderen, zoals in "Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur" wordt gesteld. Een hypothese die onderbouwd wordt heeft te maken met de religieuze diversiteit in Wildervank. Deze religieuze diversiteit zou wel verklaard kunnen worden door de komst van arbeiders die gingen werken in de landbouw. Overige stellingen uit dit artikel kunnen door deze bronnen niet onderbouwd of verworpen worden.

Gemeente Veendam

De gemeente Veendam is, in tegenstelling tot de gemeenten Wildervank en Onstwedde, een gemeente die niet grenst aan de provincie Drenthe. De gemeente had in 1909 beduidend meer inwoners dan Wildervank. Dit aantal groeide in de eerste vijftig jaar van de twintigste eeuw gestaag door, van 12.195 inwoners in 1909 naar 14.450 in 1947.¹⁶ Deze groei is te verklaren door de vestigingsoverschotten in Veendam die veroorzaakt werden door een nieuwe industriële werkgelegenheid, namelijk de aardappelmeelindustrie en de nieuwe spoorverbinding die Veendam beter bereikbaar maakte. Veendam trok steeds meer mensen uit de agrarische omgeving. Het verzorgingscentrum Veendam ontwikkelde zich goed en verwierf daarmee een plaats in het migratienetwerk.¹⁷

De concentratie van bioscopen is terug te vinden in de dorpskern van Veendam. Veendam kende in de eerste helft van de twintigste eeuw drie verschillende bioscopen. De eerste bioscoop was de Veendammer Electro Bioscoop opgericht in 1911. De heren Duut en de Graaff waren onder de indruk van het bezoek van Welte op de Veendammer Kermis en begonnen daarom de eerste vaste bioscoop in Veendam. De allereerste voorstellingen in 1911 kenden een opmerkelijk bezoekersverschil tussen de vrijdagavond voorstelling en de voorstelling op zaterdagavond. De eerste voorstelling op vrijdagavond werd nog afgelast omdat er niemand kwam opdagen, maar de dag erna was de hele zaal vrijwel uitverkocht. Toch kende de Electro Bioscoop moeilijke tijden in de beginjaren. Alleen wanneer er bijzondere films, zoals de lange speelfilm over de Titanic, werden vertoond zat de zaal vol. Vanaf 1929 kreeg de Electro Bioscoop concurrentie van de Veenlust Bioscoop. De komst van

¹⁶ Herman Visser en Kor Buist, *Groninger Gemeente van 1808-1992* (Groningen: Uitgeverij Noordbroek, 1992), Bijlage C2 ,469.

¹⁷ Jan Voerman, *Verstedelijking en Migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2001), 330, 368, 377.

de Veenlust Bioscoop zorgde ervoor dat de Electro Bioscoop het moeilijk kreeg. Sociëteit Veenlust was van oudsher niet voor het gewone volk, deze sociëteit was opgericht en bestemd voor de Veendammers ondernemers en notabelen. Het pand werd in 1884 gebruikt voor een tentoonstelling in Amsterdam. Na deze tentoonstelling werd het gebouw opgekocht door enkele zakenlieden uit Veendam en werd het pand per schip naar Veendam verhuisd. Het was een multifunctioneel pand voor borreluurtjes, vergaderingen en dergelijken. Het pand vroeg echter veel onderhoud en om winst uit de sociëteit te halen besloot het bestuur om een bioscoopzaal toe te voegen waar film en toneelvoorstellingen werden vertoond. In 1928-1929 werd een bioscoopzaal gebouwd bij het pand. De zaal zag er modern uit en bevatte een moderne installatie, in tegenstelling tot de Electro Bioscoop. Onduidelijk is welke sociale groepen de bioscoop bezochten. Naar alle waarschijnlijkheid was de bioscoop toegankelijk voor iedereen, maar een analyse van de prijzen van toegangskaarten geeft aan dat waarschijnlijk de wat beter bedeeden de bioscoop bezochten. De prijzen van de Veenlust Bioscoop lagen hoger dan bijvoorbeeld bij het Luxor in Stadskanaal. Een probleem waar beide bioscopen tegen aanliepen waren de conflicten over de vermakelijkheidsbelasting eind jaren dertig. De vermakelijkheidsbelasting was iets wat de bioscopen moesten afdragen aan de gemeenten. De komst van de geluidsfilm zorgde ervoor dat de publieke belangstelling toenam. De gemeente Veendam zag door de grote publieke belangstelling in dat er winst gemaakt kon worden uit het bioscoopwezen en verhoogde de vermakelijkheidsbelasting naar 25%. De conflicten over de vermakelijkheidsbelasting zorgden in Veendam niet voor grote problemen. In de stad Groningen waren deze conflicten veel groter. In 1931 kwam het zelfs zover dat de bioscopen in de stad Groningen naar aanleiding van de stijging van de vermakelijkheidsbelasting, de deuren sloten en besloten te staken. De bezoekers uit Groningen kwamen naar Hoogezand om films te kijken in 1931. Na deze staking werd de vermakelijkheidsbelasting verlaagd naar 20%. De exploitatie van de Veenlust Bioscoop was vanaf de opening in 1929 in handen van de heren Duut en de Graaff van de Electro Bioscoop. Beide heren hadden de alle exploitatie in handen in Veendam en konden door beide bioscopen te exploiteren ervoor zorgen dat er geen films tegelijkertijd getoond. De Elektro Bioscoop kon de 'concurrentie' met de Veenlust Bioscoop nog enkele jaren aan voordat het doek van de Elektro Bioscoop uiteindelijk viel in 1935. De sluiting van de Elektro Bioscoop werd deels veroorzaakt door de oprichting van het City Theater in Veendam van het Hollemans concern in 1933. City bleek al snel een succesvolle onderneming en Hollemans volgde de technische ontwikkelingen altijd nauwlettend. In de jaren dertig van de twintigste eeuw in Veendam drie bioscopen tegelijkertijd gestaan. Echter na de sluiting van het City

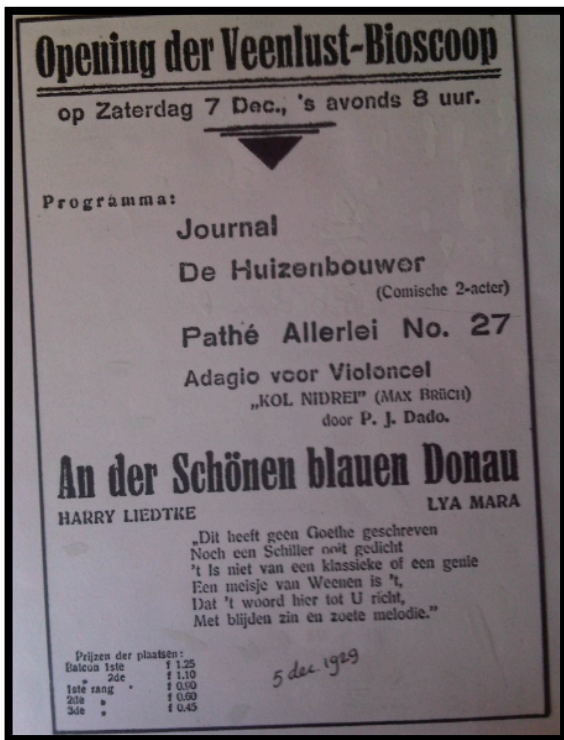
Theater in 1985, de Veenlust Bioscoop was in 1965 al gesloten, heeft er geen bioscoop meer gestaan in Veendam.¹⁸

Uit advertenties van de Veenlust Bioscoop en het City theater kan het een en ander worden afgeleid met betrekking tot de sociale stratificatie in Veendam.¹⁹ De eerste advertentie van de Veenlustbioscoop komt uit 1929, waarin de opening van de bioscoop wordt aangekondigd. Uit de advertentie is af te leiden dat er diverse groepen uit de samenleving worden aangetrokken bij de opening. Dit is opmerkelijk te noemen, gezien het feit dat de

Sociëteit Veenlust oorspronkelijk bedoeld was voor Veendammer ondernemers en notabelen. Wie er daadwerkelijk de bioscoop bezochten wordt hieruit niet duidelijk. Er is te zien dat er twee verschillende eerste rangen zijn, op het balkon en de 'gewone' eerste rang in de zaal. De prijzen tussen deze twee rangen verschillen 0,35 cent. Wanneer de prijzen vergeleken worden met die van het Luxor in

Stadskanaal, dat omstreeks dezelfde tijd is ontstaan, kan gezegd worden dat de prijzen in de Veenlustbioscoop hoger waren dan in het Luxor. Hier betaalde men voor de eerste rang 'slechts' 0,65 cent tegen

0,90 cent in de Veenlust Bioscoop. Voor bezoekers op de derde rang zijn verschillen in prijzen aanwezig. Uit een vergelijking tussen de prijzen voor de Veenlust Bioscoop en het Luxor, kan voorzichtig opgemerkt worden dat er een iets welgestelder publiek richting de Veenlust Bioscoop kwam dan in het Luxor in Stadskanaal. Uit een advertentie van het City theater is informatie af te leiden met betrekking tot de bezoekers van de bioscoop. De advertentie uit 1939 geeft aan dat er verschillende prijzen zijn voor bezoekers. Hier worden net als in de Veenlust Bioscoop vijf verschillende rangen vermeld. Er wordt niet bij vermeld hoe duur iedere rang is. De duurste rang is 0,85 cent en de goedkoopste rang is 0,25 cent. Uit de advertentie blijkt dat er meerdere dagen een voorstelling werd

¹⁸ Jan Mooibroek, *Bewegende beelden – Witte doeken. Van Kermistent tot bioscooptheater* (Scheemda: Drukkerij Actief, 1998), 63-82.

vertoond, vanaf vrijdag tot en met woensdag. Alleen op de donderdag was er geen film te zien in City. Daarnaast wordt duidelijk dat er twee verschillende films op het programma staan, namelijk DE LACHSLAGER VAN 1938 en VLUCHTELINGEN, beiden in dezelfde voorstelling, de zogenoemde 'double bill'.²⁰

Net als in de gemeente Wildervank is het van belang om te kijken naar de complexe samenhang tussen sociale, religieuze en politieke factoren die van invloed zouden kunnen zijn op het bioscoopbedrijf. Deze factoren zullen eerst individueel worden besproken en daarna worden teruggekoppeld aan het bioscoopbedrijf. Kijkend naar de sociale stratificatie wordt duidelijk dat aan het begin van de twintigste eeuw is te zien dat een groot percentage uit de gemeente Veendam werkzaam is in de landbouw. (bijlage 3) Is in 1900 nog 23,07% werkzaam in de landbouw, in 1930 is dit nog maar 15,18% door de crisis in de landbouw.²¹ In 1947 is er weer een stijging zichtbaar ten opzichte van 1930 van vier procent. Net als bij de gemeente Wildervank valt landbouw onder de elite van de gemeente. Er wordt niet duidelijk uit deze cijfers hoeveel procent van deze werknemers daadwerkelijk binnen de elite- grens valt. Arbeiders in de landbouw zullen naar alle waarschijnlijkheid ook zijn meegenomen in dit percentage. Een andere tabel van Voerman geeft duidelijker aan hoeveel landbouwers en arbeiders er in de gemeente woonden. (bijlage 4) Hier is te zien hoeveel van de gezinshoofden werkzaam is als landbouwers of als arbeiders. De arbeiders waren in Veendam de grootste groep, namelijk bijna dertig procent. De groep landbouwers is met tien procent kleiner. Beide groepen vormen de belangrijkste bron van inkomsten binnen de gemeente Veendam. Andere delen van de bevolking in de gemeente Veendam zijn werkzaam in de handel, verkeer- en horeca wezen, huishoudelijke diensten en voedings- en genotmiddelen. Deze percentages liggen door de jaren heen op ongeveer tien procent. Twee sectoren die beginnen te groeien in de twintigste eeuw zijn de papiernijverheid en de metaalnijverheid/ machines. Voornamelijk bij de eerste is een duidelijke groei te zien. In 1900 werkte nog 1,54% in de papiernijverheid en in 1947 was dit 7,57%. De papiernijverheid behoorde dan tot een van de nieuwe specialisaties van Veendam.²² Gegevens over het aantal werklozen in de eerste helft van de jaren twintig geven aan dat het aantal hoger is dan in de gemeente Wildervank. Een duidelijke conclusie tussen overeenkomsten of verschillen tussen beide gemeenten kan niet gemaakt worden doordat de inwonersaantallen nogal verschillen en cijfers over het aantal arbeidsgeschikten bij beide gemeenten niet aanwezig zijn. De enige vergelijking die gemaakt kan worden tussen beide gemeenten heeft betrekking op het moment van de piek in de

²⁰ Advertenties uit de collectie van Jan Mooibroek en het Streek historisch Museum. Advertentie City uit 1938 en Veenlust uit 1929.

²¹ Jan Voerman, *Verstedelijking en Migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2001), 184.

²² Jan Voerman, *Verstedelijking en Migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2001), 230, 232 en 289-290.

werkloosheid. De piek van het aantal werklozen ligt in de gemeente Veendam in 1921. Dit is twee jaar eerder dan in Wildervank. Redenen voor dit verschil tussen beide gemeenten zijn niet bekend. Over het algemeen telt de gemeente Veendam in begin jaren twintig tussen de driehonderd en vierhonderd werklozen. Percentages zijn niet te noemen omdat cijfers over het aantal arbeidsgeschikten ontbreken.²³

Vanwege de samenhang tussen de verschillende factoren is het van belang om naast de sociale stratificatie is ook de religieuze gezindheid van de inwoners van de gemeente Veendam te analyseren. Hiervoor is dezelfde tabel (bijlage 2) gebruikt als voor de gemeente Wildervank. Net als in de gemeente Wildervank vormden de Nederlands Hervormden de grootste groep in Veendam. De onkerkelijken namen naast de Nederlands Hervormden een redelijk grote plaats in binnen de gemeente. De overige grote groepen religieuze gezindten in Veendam waren de Rooms-Katholieken en de Vrijgemaakte Gereformeerden. Binnen de groep overig was er veel aanhang bij de Vrije Evangelen te vinden. In Veendam is dus een vergelijkbare situatie te vinden als in de gemeente Wildervank. Nederlands Hervormd was de grootste groep binnen de samenleving en er was sprake van een religieuze diversiteit.²⁴

Na de analyse van sociale en religieuze omstandigheden in de gemeente Veendam, is de politieke context een andere factor die kan doorwerken op het bioscoopbedrijf. Sociale en religieuze verhoudingen kunnen doorwerken op politiek niveau. De gemeenteraad van Veendam was iets linkser georiënteerd dan de gemeenteraad van Wildervank. De burgemeester in de begin jaren was de liberaal E. Van Beresteyn van de VDB. Hij was burgemeester tot 1916. Onduidelijk is van welke partij zijn opvolger, U. Wilkens, kwam. De SDAP had een stevige positie binnen de gemeenteraad van 1923 met zes zetels. Bij de verkiezingen in 1923 namen de liberalen voor het eerst deel aan de verkiezingen onder de naam van de Vrijheidsbond. De SDAP en de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) vormden een meerderheid en opnieuw een coalitie. Zowel de liberalen als de socialisten hadden een wethouder in het College van Burgemeesters en Wethouders, naar alle waarschijnlijkheid komt ook de derde wethouder van de VDB, maar zijn politieke achtergrond is niet bekend. Bij de verkiezingen van 1927 was een zelfde beeld te zien. De sociaal democraten wisten nog een extra zetel binnen te halen en de confessionelen behaalden net als bij de vorige verkiezingen vier zetels. In de jaren dertig veranderde de samenstelling van de gemeenteraad langzamerhand. De SDAP had nog zes zetels, maar verloor wel 7,7% van de stemmen. De grootste verliezer was de Christelijke Historische Unie (CHU), die zowel absoluut als procentueel de helft van haar stemmen moesten inleveren ten opzichte van de verkiezingen in 1931. Nieuwe groeperingen, zoals de Groep Werklozen, de Bond van de

²³ Paul Brood, Martin Hillenga en Harm van der Veen, *350 jaar Veendam en Wildervank* (Bedum: Profiel Uitgeverij, 2005).

²⁴ Paul Brood, Martin Hillenga en Harm van der Veen, *350 jaar Veendam en Wildervank* (Bedum: Profiel Uitgeverij, 2005). 260

Landpachters en later de NSB, waren de oorzaak voor de verandering van het politieke landschap in Veendam en zij zorgden ervoor dat de zetels meer werden verdeeld over de verschillende partijen. De enige partij die niet leed onder de opkomst van nieuwe partijen was de Anti Revolutionaire Partij. Bij de verkiezingen in 1935 wonnen ze een zetel, waarschijnlijk door stemmen van voormalige CHU en VB stemmers. Wanneer de politieke situatie vergeleken wordt met die van de gemeente Wildervank, kan opgemerkt worden dat in beide gemeenten de SDAP in de lift zat. Zowel in Wildervank als in Veendam werkte de SDAP samen met de VDB. Op bestuurlijk vlak was er sprake van stabiliteit bij de gemeenten. De SDAP kon na de verkiezingen niet veel anders dan de coalitie aangaan met de VDB. De idealen van andere partijen, zoals de ARP, lagen te ver weg van de SDAP. Vanaf de jaren dertig kreeg ook de NSB aanhang in Veendam. Bij de verkiezingen voor de provinciale staten was te zien dat 11,6% van de stemgerechtigden op de NSB stemde. Dit percentage lag aanzienlijk hoger dan de provinciale NSB score van 8,4%. Bij de eerstvolgende Statenverkiezingen in 1939 was al wel weer een duidelijke teruggang te zien. Nog slechts 5,8% van de stemmen ging naar de NSB.²⁵

Net als bij de gemeente Wildervank, zal er bij de gemeente Veendam kort terug worden geblikt op de invloed van sociale, religieuze en politieke factoren op de bioscoopcultuur. De samenleving in Veendam bestond voornamelijk uit arbeiders blijkt uit de gegevens van Jan Voerman. Dit is terug te zien in de verdeling van de gemeenteraad. De SDAP en de VDB, die voornamelijk arbeidersstemmen genereren, vormden de coalitie in de gemeenteraad. De arbeiders kwamen vanuit de regio werken in Veendam in de nieuwe aardappelmeelindustrie of de papiernijverheid en namen verschillende religies mee naar Veendam. Dit is terug te zien aan de diversiteit aan religies in de gemeente. Doordat de socialisten de overhand hadden in de gemeente konden bioscopen hun gang gaan. Bioscopen werden niet belemmerd door religieuze of politieke idealen. Voorstellingen konden plaatsvinden op zondag en er hoefde geen rekening gehouden te worden met filmkeuzes. Hoe duidelijk de sociaal economische tegenstellingen aanwezig waren in de gemeente is lastig te bepalen. Beknopt kan gezegd worden dat ze concreter aanwezig zijn dan in Wildervank. Dit is terug te zien in de verschillen tussen bioscopen. De Veenlust bioscoop lijkt in eerste instantie, na analyse van de prijzen en de achtergrond van de eigenaren, meer gericht op een welgestelder publiek dan de overige bioscopen in Veendam. Kijkend naar de cijfers over de sociale klasse in Veendam is het lastiger om de bewering over sociaal economische tegenstellingen te ondersteunen. Cijfers geven niet aan hoeveel mensen in de gemeente arbeidsgeschikt waren en daardoor is het moeilijk aan te geven hoe welgesteld de bevolking is. De sociale, religieuze en politieke factoren in de gemeente Veendam lijken op het eerste

²⁵ Paul Brood, Martin Hillenga en Harm van der Veen, *350 jaar Veendam en Wildervank* (Bedum: Profiel Uitgeverij, 2005), 212-215.

gezicht hebben weinig invloed op het bioscoopbedrijf. De situatie in Veendam zorgde ervoor dat bioscopen vrij spel hadden door de minimale invloed van de confessionelen in de gemeenteraad.

Gemeente Onstwedde

De gemeente Onstwedde is in het eerste opzicht een andere gemeente dan de eerder genoemde twee. Zo is de bioscoopconcentratie verspreid over twee plaatsen, namelijk Stadskanaal en Musselkanaal. Daarnaast is het dorp Onstwedde een dorp wat over het algemeen bekend staat met een orthodoxe protestantse religieuze gezindheid. De gemeente Onstwedde is in vergelijking met de gemeente Wildervank en Veendam de grootste. Het is in 1947 twee keer zo groot als de gemeente Wildervank, met 21.154 inwoners. In 1909 woonden er in de gemeente nog 13.687 inwoners. De gemeente is in de eerste vijftig jaar van de twintigste eeuw gestaag gegroeid.²⁶

Kijkend naar de bioscoopcultuur in de gemeente, zal er dus moeten worden ingezoomd op twee verschillende plaatsen. Het zuidoostelijke deel van Stadskanaal en Musselkanaal, een plaats die meer ten zuiden van Onstwedde en Stadskanaal ligt. Zoals eerder behandeld was Stadskanaal een dorp waar men rond 1910 de mogelijkheid had om naar een bioscoop te gaan. In het deel van Stadskanaal dat tot de gemeente Onstwedde behoorde was de eerste vaste bioscoop te vinden vanaf 1912. De eerder genoemde Wessels, van Café centrum Wessels, had een eigen zaal bij zijn café met daarin een projector. Opmerkelijk is te noemen dat in de beginjaren films nog vertoond mochten worden op zondag, maar dat het vanaf 1915 verboden werd door het College van Burgemeesters en Wethouders. Dit verbod voor vertonen van films op zondag zorgde ervoor dat een belangrijk deel van de inkomsten mis werd gelopen en uiteindelijk de bioscoop moest sluiten in 1915. In Musselkanaal waren een tweetal horeca gelegenheden die begonnen met het vertonen van films in de jaren tien van de twintigste eeuw. Vanaf 1915 was er in Café Julius de mogelijkheid om een film te bezoeken. Café Julius had een zaal met multifunctionele mogelijkheden. Ten tijde van de filmvoorstelling werd er bier getapt in dezelfde zaal. Tot 1926 werden er in Café Julius regelmatig films vertoond. Hierna werd niets meer vernomen van filmvoorstellingen en de reden voor de sluiting is niet bekend. Een tweede mogelijkheid waar men een film kon kijken was Hotel de Boer. In de beginjaren van het hotel, het hotel is geopend in 1897, werden er voornamelijk theatervoorstellingen vertoond. In 1925 kreeg Hotel de Boer een vergunning voor het vertonen van films. Hotel de Boer werkte in de jaren dertig samen met de reisbioscoop van de familie Abeln. Het was een bioscoop die mee ging met de technische

²⁶ Herman Visser en Kor Buist, *Groninger Gemeente van 1808-1992* (Groningen: Uitgeverij Noordbroek, 1992), Bijlage C2 ,469.

ontwikkelingen en zelfs lucratieve reclamebeelden begon te projecteren bij voorstellingen. In 1938 brak er voor de eerste keer brand uit in de cabine, zonder ernstige gevolgen. Precies een jaar later had een nieuwe brand meer desastreuze gevolgen. Het vuur verwoestte Hotel de Boer volledig. Het ontstaan van de oorlog, zorgde voor problemen met het bouwen van een nieuwe bioscoop voor eigenaar de Boer. Van de NSB mocht de Boer wel films vertonen, maar moest daarnaast aan alle andere eisen van de partij voldoen. De Boer weigerde dit en alleen het café werd opnieuw gebouwd. Korte tijd hadden de inwoners van Musselkanaal geen mogelijkheid om een filmvoorstelling te bezoeken. In de oorlog kreeg hotel De IJzeren Klap een nieuwe eigenaar, de heer Bosscher. Het hotel had destijds nog geen mogelijkheden tot het vertonen van films. De uiteindelijke motieven waarom de heer Bosscher een bioscoopzaal bij de IJzeren Klap wilde bouwen zijn onduidelijk. Naar alle waarschijnlijkheid werd de heer Bosscher beïnvloed door de heer Brummer, die de uiteindelijke exploitatie op zich nam. Door de oorlog duurde de bouw van de bioscoop vrij lang en in 1942 kregen de inwoners van Musselkanaal en omstreken weer de mogelijkheid tot het bezoeken van een filmvoorstelling. Om onduidelijke redenen is er nooit een vergunning afgegeven voor het vertonen van films in de IJzeren Klap. Ondanks dat de IJzeren Klap geen vergunning bezat, waren er filmvoorstellingen die dankzij de Duitse bezetter plaats konden vinden. De nieuwste Duitse UFA films werden vertoond. Als smet op deze goede vertoningen hielden de Duitsers vaak razzia's bij voorstellingen. Het publiek voelde hier weinig voor en het vermeid dan ook de IJzeren Klap. Net voor het einde van de oorlog werd de bioscoop gesloten voor de eerste keer. De heer Brummer werd na de oorlog opgepakt met andere NSB-ers en collaborateurs. Na de oorlog bleef de bioscoop nog enige tijd gesloten, omdat de autoriteiten geen vergunning wilden afgeven vanwege de rol van de eigenaar in de oorlog. Vanaf 1946 tot 1948 werden er weer films vertoond. Dit gebeurde door het Hollemans Concern in deze jaren. Vanaf 1952 nam het concern van Abeln de exploitatie over. De eerste jaren na de opening werd de bioscoop massaal bezocht, echter zorgde de concurrentie van het Geert Theis Theater in Stadskanaal ervoor dat De IJzeren Klap uiteindelijk in 1981 zijn laatste film vertoonde.²⁷

²⁷ Jan Mooibroek, *Bewegende beelden – Witte doeken. Van Kermistent tot bioscooptheater* (Scheemda: Drukkerij Actief, 1998), 17-35 en 89-110.

Uit de advertenties van de drie grotere bioscopen is een en andere af te leiden met betrekking tot sociale stratificatie. De eerste advertentie van de Stadskanaalster Bioscope komt uit een krant rond 1913. Hieruit blijkt dat er nog films vertoond mochten worden op zondag. De keuze voor de film geeft aan dat er geen rekening werd gehouden met eventuele religieuze achtergronden. Er stonden een aantal komische films op het programma en geen films met een bepaalde religieuze boodschap. Er werden diverse klassen in de samenleving aangesproken om naar de film te gaan. De Stadskanaalster Bioscope adverteert met drie

BIOSCOPE
Stadskanaal.

VOORSTELLINGEN
op a.s. Zaterdag-, Zondag- en Maandagavond.
Zaterdag van 8-10 uur.
Zondag: Voorstellingen, 6-8 en 8-10 uur.
Maandag 8-10 uur.

Hoofdnummer de wereldberoemde film:
De Verloren Zoon.

Trekt overal zalenvol publiek, duurt bijna 1¼ uur en is voor iedereen boeiend.

1. Rigadin en de gescheiden vrouw. Komisch. Lachen, lachen, lachen.
2. Koffieoogst op „Santos.“ Prachtige gekleurde openluchtfilm. Interessant is hierbij de behandeling der koffie te zien.
3. Rosalie verkoopt haar stilzwijgen. Komisch.
4. De heer met de gardenia. Komisch.

Teneinde ongeregeldebeden te voorkomen zijn Zaterdag, Zondag en Maandag den geheelen dag Entréekaarten te verkrijgen in het café „WOLTERS“ en 's avonds aan den ingang.

1e rang 40, 2e rang 30, 3e rang 20 cent.

De directie behoudt zich het recht voor het programma te wijzigen.

Steeds passende muziek.
Ruime Bergpl. voor Rijwielen.

Aanbevelend:
JOHs. WOLTERS.

verschillende rangen. De mogelijkheid om fietsen te stallen in een ruime bergplaats geeft aan dat er mensen uit de omgeving naar de bioscoop zullen komen. De advertentie van Bioscoop Theater De Boer kan op een zelfde manier worden geanalyseerd.²⁸ Net als bij de bioscoop in Stadskanaal, werden er ook in Musselkanaal

Bioscoop Theater De Boer
MUSSELKANAAL.

Sprekende en Musiceerende film

Zaterdag 28 Oct. 8-11 uur, Zondag 29 Oct. 6-11 uur doordopend en — Woensdag 1 Nov. 8-11 uur. —

Het eerste sterke ademklemmende Warner Bros filmwerk

Tijgerhaai
de schrik van den Oceaen

Met Eduard G. Robinson [de Amerikaanse Louis Bouwmeester] Richard Ailen en Zita Johann in de hoofdrollen.

Twee mannen en een vrouw. Vaar inplaats van bloed stroomde door zijn aderen, toen hij z'n vrouw zag in de armen van zijn besten vriend. Vreeslijk is de wraak die hij verzonnen heeft om den verrader te straffen. Nimmer nog heeft ons de film een zoo intens spannend spel vertoond als dit. Een ieder moet dit zien.

Verder nog een prachtig
Biiprogramma

Toegang 18 Jaar. Prijzen Zaterdag en Zondag als gewoon
WOENSDAG VERLAAGDE PRIJZEN
n.l. 1ste rang 50-, 2de rang 30 en 3de rang 25 cent.

Als attractie wederom iedere 25 ste Dame-bezoeker een prachtige doos bonbons cadeau.

films vertoond op zondag. Bij deze filmvertoning werd geen rekening gehouden met eventuele religieuze achtergronden in de gemeente. De film die vertoond werd heeft betrekking op een liefdesverhaal en is voor achttien jaar en ouder. De prijzen in het weekend waren voor deze vertoning normaal, op woensdag probeerde de bioscoop meer mensen te trekken door de prijzen te verlagen. Op de advertentie is te zien dat er drie verschillende rangen aanwezig zijn, maar wat de prijzen voor de rangen zijn is niet duidelijk. De bioscoop probeerde mensen te trekken door het verlagen van de prijzen op woensdag en door iedere vijfentwintigste

²⁸ Het is onduidelijk uit welk jaartal deze advertentie komt.

bezoeker een doos bonbons cadeau te doen. De advertentie van de IJzeren Klap (1943) geeft aan dat de IJzeren Klap het nieuwste en modernste theater is van het noorden. Dit zou naar aanleiding van de invloed van de NSB gedurende de bouw van het theater, best mogelijk kunnen zijn. Voorstellingen werden gehouden op zaterdag, zondag en woensdag. De film die vertoond werd, DE TIJGER VAN ESCHNAPOER, is een film uit 1921 afkomstig uit Duitsland.²⁹ Het is een avontuurlijke fictie film die geschikt is voor kinderen vanaf veertien jaar. Om de jeugd naar de film te laten komen, werd er speciaal geadverteerd voor populaire prijzen bij de zondagmiddag voorstelling. De advertentie geeft aan dat er enorme toeloop is op de voorstellingen in de IJzeren Klap. In 1943 zal dit zeker nog het geval geweest zijn bij de IJzeren Klap, maar na de verschillende razzia's in de oorlog zal de toeloop toch minder geweest zijn.³⁰

Naast de bioscoopcultuur zal er ook gekeken worden naar de politieke- en religieuze gezindheid en de sociale stratificatie rondom het ontstaan van deze bioscoopcultuur in de gemeente Onstwedde. In de gemeente Onstwedde is uit de verdeling van de beroepsstructuur van Jan Voerman te zien dat ruim dertig procent werkzaam is in de landbouw. Dit blijft gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw rond dit percentage. Gezien de politieke situatie, die hierna verder zal worden uitgelicht, zouden de landbouwers de overhand moeten hebben in tegenstelling tot de arbeiders. Gegevens over de verdeling van landbouwers en arbeiders in de periode 1910-1945 zijn niet aanwezig. Gegevens over de beroepsstructuur van de gezinshoofden in 1807 zijn wel bekend. Deze gegevens geven aan dat 42,04% van de inwoners in de gemeente Onstwedde behoort tot de arbeiders. Tot de landbouwers kunnen in 1807 36,31% van de bevolking gerekend worden. Hoe deze verhouding zich in de jaren erna en in de periode 1910-1945 ontwikkeld is niet bekend. Er trokken in de periode 1910-1945 wel arbeiders naar de gemeente Onstwedde. Deze trek naar Onstwedde was niet erg groot. Er was voldoende werkgelegenheid bijvoorbeeld in Veendam en de kolonisatie in Drenthe werd groter. Overige beroepen die veelal in de gemeente Onstwedde werden uitgevoerd zijn werkzaamheden in de metalen, turf en zout, handelaren, huishoudelijke diensten en

²⁹ <http://cinemacontext.nl/cgi/b/bib/bib-idx?type=boolean;sid=5f20382b72fd66fcaecfa5de694db2e5;lang=nl;c=cccfilm;rgn1=simple%20fields;q1=tijger;sort=titel%20oplopend;cc=cccfilm;view=reslist;fmt=long;page=reslist;start=8;size=1;tpl=detaills.tpl>. Bekeken op 22 maart 2012.

³⁰ Advertenties uit de collectie van Jan Mooibroek en het Streek historisch Museum. Advertentie IJzeren Klap 1943, Stadskanaalster Bioscope omstreeks 1913 en Hotel de Boer N.B.

werkzaamheden in aardewerk, glas en diamant. Een stijging is vooral te zien binnen het aantal mensen dat werkzaam is in de handel. Dit stijgt in veertig jaar met bijna vijf procent. (bijlage 5)³¹ Cijfer over werkloosheid in de gemeente zijn niet bekend.

Na de analyse van de sociale klasse is het van belang om de samenhang met religieuze achtergrond in de gemeente in kaart te brengen. Onstwedde is een gemeente die een sterke hang heeft naar Gereformeerde en Christelijke religie. Het is lastig om aan te geven of er een verband was tussen de verdeling in sociale klasse en de religieuze achtergrond in de gemeente. Het is niet duidelijk hoe deze verdeling tussen arbeiders en landbouwers zich in de twintigste eeuw ontwikkelde. Normaliter zou er in een gemeente met veel arbeiders een sterke socialistische aanhang te vinden zijn. Helaas kan niet bevestigd worden of er een samenhang is tussen de voorkeur voor Gereformeerden en Christelijken en het aantal landbouwers in de gemeente. In de gemeente is in de periode 1910-1945 een verband te zien tussen de opkomst van het socialisme en het groeiende percentage onkerkelijken. De Rooms-Katholieken vormden in de gemeente Onstwedde slechts een minderheid ten opzichte van andere religies. De verschillende levensbeschouwingen kregen in de gemeente Onstwedde de mogelijkheid om het dagelijks leven in te delen naar eigen inzicht. Zo was er een diversiteit aan basisscholen te vinden en stonden er diverse kerken. Hier kwam de verzuiling dus sterk naar voren in de praktijk. Voornamelijk in het katholieke volksdeel van de gemeente is dit terug te vinden. Maar ook bij andere zuilen kwam emancipatie voor ten voordele van hun eigen religie en ging dit vaak gepaard met felle concurrentie.³² De totstandkoming van de verzuiling in de praktijk is een verschil met de gemeente Wildervank en Veendam. Hier kan niet bevestigd worden of er daadwerkelijk sprake was van verzuiling in de praktijk.

De sociale en religieuze factoren in de gemeente Onstwedde zijn van invloed op de politieke machtsverhoudingen in de gemeente. Binnen het politieke landschap waren er tegenstellingen aanwezig. De boeren in deze gemeente waren veelal confessioneel en de arbeiders in de veenstreken hadden een SDAP voorkeur. Binnen de gemeenteraad is te zien dat drie partijen overheersen bij de bezetting van de zetels. De ARP voert vanaf de verkiezingen in 1919 de lijst aan, met uitzondering van 1935, met vier of vijf zetels. Een andere stabiele politieke partij is de Christelijke Historisch Unie (CHU). Eveneens als de CHU heeft ook de SDAP een redelijk consequente bezetting binnen de gemeenteraad. Beide partijen hebben een bezetting van rond de drie a vier zetels. Andere partijen in de gemeenteraad tot de verkiezingen van 1927 zijn de Rooms-Katholieke en de Liberalen, die alleen bij de verkiezingen van 1919 vier zetels behaalden. Vanaf 1927 hebben andere groeperingen meer invloed in de gemeenteraad. De komst van andere groeperingen gaat niet

³¹ Jan Voerman, *Verstedelijking en Migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2001), 32, 242, 375

³² Paul Brood, Martin Hillenga en Harm van der Veen, *250 jaar Stadskanaal* (Bedum: Profiel Uitgeverij, 2005). 247-250.

ten koste van de CHU, ARP of SDAP. Gedurende deze periode van verkiezingen, 1919-1939, is de ARP steeds de partij met de meeste zetels, op de verkiezingen van 1931 na. De SDAP en CHU behaalden bij de verkiezingen van 1919, 1923 en 1935 een gelijk aantal zetels. Bij de verkiezingen van 1927 en 1939 behaalde de CHU een zetel meer dan de SDAP in tegenstelling tot 1931 toen de SDAP een zetel meer behaalde. De NSB krijgt pas in 1939 de beschikking over een zetel in de gemeenteraad.³³ Ten tijde van het ontstaan van de bioscoopcultuur in Onstwedde, was Izaäk Herman Reynders burgemeester. Onduidelijk is welke politieke achtergrond deze man had.³⁴ Vanaf 1917 werd de taak van burgemeester overgenomen door Klaas van Sevenhoven die een Anti Revolutionaire achtergrond had. Hij bleef burgemeester tot 1929. Daarna bleef Onstwedde een Anti Revolutionaire burgemeester houden tot in 1943 de NSB het overnam.³⁵ De religieuze achtergrond in de gemeente komt terug in de verdeling van de zetels. De Gereformeerden en Christenen steunden hun partijen de ARP en de CHU. Omdat het onduidelijk is wat de verhoudingen tussen landbouwers en arbeiders is, is het lastig om aan te geven wat voor invloed dat heeft gehad op de politieke machtsverhoudingen. Gezien de kleine steun aan de SDAP zouden de arbeiders normaliter in de minderheid geweest moeten zijn.

De gemeente Onstwedde onderscheidt zich in religieus en politiek opzicht van de andere twee gemeenten. In de gemeente is er een voorkeur te vinden voor het Gereformeerde en Christelijke geloof. Dit is terug te zien in de politieke machtsverhoudingen in de gemeenteraad. De SDAP die in de gemeente Veendam en Wildervank gesteund wordt door arbeiders is hier in de minderheid. De politieke en religieuze voorkeur is terug te zien in de praktijk. Verzuiling speelt een belangrijke rol binnen de gemeente Onstwedde. Het is terug te zien in het dagelijks leven van de inwoners. Ze worden opgevoed binnen de zuilen en gaan naar eigen kerken en basisscholen. Wanneer er gekeken wordt naar de invloed van de verzuiling op bioscopen, kan geconcludeerd worden dat die niet door heeft gewerkt op het bioscoopbedrijf op een enkele keer na. In de beginjaren van de twintigste eeuw kreeg alleen Café Wessels te maken met de regels van de verzuiling. Het café mocht in 1915 geen voorstellingen meer houden op zondag wat uiteindelijk resulteerde in een sluiting. Dit was de enige 'vorm van verzuiling' die doorwerkte op het bioscoopbedrijf. Na dit verbod zijn er namelijk geen bewijzen gevonden dat het vaker is voorgekomen. Advertenties ondersteunen dit. Deze advertenties bevestigen ook dat er geen problemen werden gemaakt over de keuze van de films die vertoond werden. Er zaten weinig religieuze boodschappen in de films, maar

³³ Gemeenteverslagen gemeente Onstwedde. In te zien bij Streekhistorisch Centrum Stadskanaal en Paul Brood, Martin Hillenga en Harm van der Veen, *250 jaar Stadskanaal* (Bedum: Profiel Uitgeverij, 2005). 228-230.

³⁴ Naar alle waarschijnlijkheid had Reijnders een doopgezinde achtergrond, gezien zijn vader deze ook bezat.

³⁵ W.H. van der Ploeg, *Kort verhaal van Stadskanaal - Streekhistorische schetsen* (Scheemda: Meinders, 1998).

mochten desondanks wel vertoond worden. Over de sociaal economische tegenstellingen, zoals gemeld wordt in “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur”, kan geen eenduidig eindoordeel worden geveld. Boeren in de samenleving stemden vooral confessioneel en de arbeiders voornamelijk socialistisch. Dit zou terug te zien moeten zijn in de politieke machtsverhoudingen, maar cijfers over de periode 1910-1945 om dit te bevestigen ontbreken. Over hoge werkloosheid, is helaas niks bekend in de periode van 1910-1945. Ten tijde van burgemeester Reijnders en net voordat de bioscopen opkwamen, zijn er wel meldingen over de sociale onrust in de Veenkoloniën. Stakingen en een samenscholingsverbod waren nodig om de gemeente weer rustig te krijgen. Dit gebeurde dus voordat de eerste bioscopen ontstonden in de gemeente.³⁶

Conclusie

De Nederlandse bioscoopcultuur kende in vergelijking met andere Europese landen een trage start. Karel Dibbets geeft aan dat de verzuiling een rol zou hebben gespeeld waarom bioscopen hier een moeilijke start hebben gehad. De openbaarheid werd door de komst van verzuiling verdeeld over de verschillende zuilen en doordat bioscopen gezien werden als een neutrale aangelegenheid ‘mochten’ mensen uit de zuilen de bioscopen niet bezoeken. Judith Thissen, Andre Van der Velden en Thunnis Van Oort geven aan dat er veel meer factoren zijn die een rol spelen in dit debat. Politieke, religieuze en sociale omstandigheden kunnen op lokaal en regionaal gebied verschillen en ook op verschillende manieren van invloed zijn op het bestaan van een bioscoop. Lokaal onderzoek is van belang voordat een algemene conclusie getrokken kan worden op landelijk niveau.

Daarom is er in dit onderzoek gekeken naar de regio Oost Groningen waar een hoge bioscoopdichtheid te vinden was en zijn daar een drietal gemeenten onder de loep genomen. Een eerste conclusie is dat twee gemeenten, Veendam en Wildervank, redelijk op elkaar lijken qua religie, politiek, klasse en bioscoopcultuur. In Onstwedde zijn andere omstandigheden gevonden. Wanneer er gekeken wordt naar de bioscoopcultuur in de drie gemeenten kan worden opgemerkt dat er in de eerste plaats een combinatie plaats vond met andere culturele activiteiten in de bioscopen. Hotel en cafés werden omgebouwd om film of theater voorstellingen te tonen, desnoods met behulp van reisbioscopen. De drie gemeenten hadden al vroeg de beschikking over een vaste bioscoopzaal zonder andere horecaformules. De IJzeren Klap in Musselkanaal was in 1943 de laatste waar de vaste bioscoop formule werd toegepast. De exploitanten van de bioscopen gingen met hun tijd mee en brachten tijdig de

³⁶ W.H. van der Ploeg, *Kort verhaal van Stadskanaal - Streekhistorische schetsen* (Scheemda: Meinders, 1998).

nieuwste technische ontwikkelingen in hun bioscopen. Ondernemers als Abeln en Hollemans waren de exploitanten die de grootste invloed hadden in deze streek. De enige bioscoop die, naar aanleiding van de achtergrond van de eigenaren en de vermeldingen op de advertenties, meer gericht was op een wat welgestelde publiek was de Veenlust Bioscoop in Veendam. Hier vormde de elite het bestuur en lagen de prijzen voor de rangen hoger dan bij de andere theaters.

Terugkomend op de hypothesen die gesteld worden in het artikel “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur” van Thissen, Van der Velden en Van Oort, zal er gekeken worden in hoeverre deze kenmerkend zijn voor de drie gemeenten. Allereerst stelden zij over de algemene filmcultuur dat er gekeken moet worden naar een conceptualisering die onderscheid maakt tussen verzuiling als geïnstitutionaliseerde structuur en als geleefde praktijk. Kijkend naar de drie verschillende gemeenten is dit verschil alleen duidelijk terug te vinden in de gemeente Onstwedde waar Gereformeerden en Christenen eigen scholen en kerken oprichtten. In Wildervank en Veendam was hier in het eerste opzicht geen sprake van. In hoeverre daar het onderscheid in de verzuiling van toepassing is, is niet duidelijk. Opmerkelijk is te noemen dat deze verzuiling in de praktijk in Onstwedde, op een enkele keer na, geen overduidelijke invloed op het bioscoopleven. Bioscopen konden hun gang gaan na het enige verbod op vertoningen op zondag in 1915. Een andere hypothese die zij stellen heeft te maken met de sociale stratificatie in de Veenkoloniën zelf. Dit gebied zou gekenmerkt worden door scherpe sociaal economische tegenstellingen tussen agrarische elite van rijke graanboeren en arbeiders werkzaam in de landbouw. Op deze hypothese kan echter geen eenduidig antwoord gegeven worden. Zo worden er maar in twee casussen informatie gegeven die deze hypothese zouden kunnen ondersteunen. De eerste casus is de Veenlust Bioscoop, waar gesproken wordt over de Veendammer notabelen en ondernemers en hogere prijzen worden gerekend voor bezoekers. Een tweede casus wat hier informatie over geeft is de politieke voorkeur in Onstwedde. Er wordt gesteld dat boeren veelal confessioneel stemden en arbeiders socialistisch. Doordat de confessionelen de overhand hadden in de gemeente, kan gezegd worden dat boeren in grotere getalen aanwezig waren dan de arbeiders. Maar dit is nogal een voorbarige conclusie. In beide gevallen kan helaas geen overduidelijke conclusie worden getrokken vanwege het ontbreken van bewijs. Daarnaast stellen Thissen, Van der Velden en Van Oort dat er sprake was van hogere werkloosheid, lage lonen en sociale misère. De arbeiders kwamen van elders richting deze regio. Over de werkloosheid kan naar aanleiding van dit onderzoek geen concrete conclusie worden getrokken. Er zijn werkloosheidscijfers bekend, maar niet het aantal inwoners dat arbeidsgeschikt is. In Onstwedde is alleen bekend dat er sociale onrust speelde aan het einde van de negentiende eeuw, dus voordat de bioscopen opkwamen. Over de migratie van arbeiders die richting de Veenkoloniën kwamen, kan gezegd worden dat Veendam in de eerste vijftig jaar van de

twintigste eeuw arbeiders trok die onder andere kwamen werken in de aardappelmeelindustrie. Welke geloven deze arbeiders mee namen is niet bekend, maar aannemelijk is dat er diverse religies richting Veendam kwamen door de diversiteit aan religies.

Wanneer er gekeken wordt naar de samenhang tussen de sociale stratificatie, religieuze en politieke factoren en de bioscoopcultuur, en daarmee het beantwoorden van de hoofdvraag, kan worden gezegd dat er geen bepaalde vastigheid te ontdekken is binnen de drie gemeenten. Onstwedde verschilt in politiek en religieus ten opzicht van Wildervank en Veendam. De verzuiling was concreter aanwezig in Onstwedde door de Gereformeerden en Christelijken. Echter belemmerden deze religieuze voorkeuren en politieke partijen, op een enkele keer na, de opkomst van bioscopen niet. Naar alle waarschijnlijkheid heeft Onstwedde zich drukker gemaakt om de zuilenstrijd door zich bijvoorbeeld te richten op het ontstaan van eigen basisscholen en kerken. De bioscopen konden hun gang gaan in Onstwedde. Zo zijn er zelfs berichten over schoolklassen die bioscoopvoorstellingen hebben bezocht in het begin van de twintigste eeuw. Kennelijk lag de nadruk niet op de verkeerde invloed van bioscopen, wat vaak beweerd wordt wanneer gesproken over de morele gevaren van bioscopen.

Kan er dus gezegd worden dat lokaal specifieke componenten van invloed zijn op de bioscoopcultuur van een gemeente? Ja en nee. In de eerste twee gevallen, Wildervank en Veendam, worden ongeveer identieke politieke, sociale en religieuze omstandigheden gevonden bij het ontstaan van bioscopen. In het andere geval, Onstwedde, zijn er andere politieke, sociale en religieuze omstandigheden te vinden. Er is zelfs sprake van de verzuiling die volgens Karel Dibbets de bioscoop cultuur tegen zou kunnen houden. Echter is dit een gemeente die een diversiteit aan bioscopen heeft gekend, maar die niet werden tegen gehouden door de gereformeerden of christelijken in de gemeente. Dat lokaal specifieke componenten van invloed zijn op de bioscoopculturen is duidelijk, maar er is naar aanleiding van deze case studies geen vastigheid te ontdekken waarom wel en waarom niet bepaalde factoren van invloed zijn. Een gemeente als Onstwedde die door analyse van religieuze en politieke componenten, is eigenlijk 'gedoemd' voor een bioscoop. Desalniettemin was er toch een hoge bioscoopdichtheid te vinden. Een duidelijke verklaring waarom dit in Onstwedde wel kon gebeuren is niet aanwezig. Geconcludeerd kan worden dat er altijd sprake is van een samenhang tussen sociale, religieuze en politieke machtsverhoudingen in een gemeente, maar dat er geen vastigheid is te ontdekken waarom bepaalde omstandigheden wel invloed uitoefenen op bioscopen en waarom andere omstandigheden dezelfde invloed hadden. Zal bijvoorbeeld de gemeente Onstwedde de nadruk op anderen dingen hebben gelegd en zich niet bezig gehouden hebben met de eventuele verkeerde invloed van bioscopen? Of zijn er meerdere gereformeerde of christelijke gemeenten in Nederland waar dit het geval is?

Bibliografie

Brood, Paul, en Martin Hillenga en Harm van der Veen, *350 jaar Veendam en Wildervank*. Bedum: Profiel Uitgeverij, 2005.

Brood, Paul, en Martin Hillenga en Harm van der Veen, *250 jaar Stadskanaal*. Bedum: Profiel Uitgeverij, 2005.

Dibbets, Karel. 2006. Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land. *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 9 (2): 46-64.

Mooibroek, Jan. *De IJzeren klap: Een monument in Musselkanaal*. Stadskanaal: Jan Mooibroek, 2001.

Mooibroek, Jan. *Bewegende beelden, witte doeken: van kermistent tot bioscooptheater: een rondreis langs verdwenen en nog bestaande bioscopen in de Kanaalstreek en de regio Oost Groningen*. Stadskanaal: Streekhistorisch Centrum, 1998.

Ploeg, W.H., van der, *Kort verhaal van Stadskanaal - Streekhistorische schetsen*. Scheemda: Meinders, 1998.

Thissen, Judith, André van der Velden. 2009. Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur. *Leidschrift* 24 (3): 111-130.

Visser, Herman en Kor Buist, *Groninger Gemeente van 1808-1992*. Groningen: Uitgeverij Noordbroek, 1992.

Voerman, Jan. *Verstedelijking en Migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2001.

Website:

www.cinemacontext.nl

Afbeeldingen:

Collectie Jan Mooibroek

Streekhistorisch Centrum Stadskanaal

Bijlagen

Bijlage 1: Beroepsstructuren in de gemeente Wildervank in 1900, 1930 en 1947.³⁷

Tabel 4.11.2 De beroepsstructuur van de gemeente Wildervank in 1900, 1930 en 1947 in percentages en de bijbehorende concentratiegetallen (c.g.)

WILDERVANK	1900		1930		1947	
	%	c.g.	%	c.g.	%	c.g.
Aardewerk, glas, kalk, diamant, etc.	0,83	44	0,63	40	1,33	118
Boek- en steendrukkerij	0,62	82	0,94	91	1,04	111
Bouwbedrijven	5,18	66	4,60	53	7,35	103
Chemische nijverheid	0,37	67	0,31	36	0,74	61
Hout, kurk, en strobewerking	1,70	81	4,13	213	4,75	263
Kleding en reiniging	5,21	105	2,56	57	3,80	86
Kunstnijverheid			0,03	56		
Leder, wasdoek, rubber	2,37	110	1,07	75	0,58	39
Winning metalen, turf, zout, etc.	0,25	28	0,03	2	0,16	11
Metaalnijverheid, machines	2,62	81	5,00	63	6,53	69
Papierenijverheid	0,25	65	3,51	491	2,12	313
Scheepsbouw en rijtuigfabricage	1,79	146	*	*	*	*
Textiele nijverheid	1,91	72	4,94	167	3,61	148
Verlichting / Gas en elektriciteit			0,13	19	0,29	34
Voedings- en genotmiddelen	7,59	123	6,88	94	6,21	125
Landbouw	27,26	89	13,03	61	21,39	103
Visserij en jacht	0,15	13				
Handel	11,50	114	12,32	92	16,80	120
Verkeerswezen en horeca	17,08	232	19,02	191	8,78	97
Crediet- en bankwezen	0,22	68	0,24	25	0,45	53
Verzekeringswezen	0,12	55	0,50	73	0,48	45
Onderwijs (bijzonder en openbaar)	*	*	1,78	62	1,70	67
Huiselijke diensten	9,31	87	7,27	89	6,34	122
Overheid en overige maatschappelijke diensten	2,78	44	2,09	33	5,31	50
Losse werklieden	0,68	38	9,00	817		
Gepensioneerden/beroep onbekend	0,22				0,24	
N	3243		3823		3768	

Bron: beroepstelling 1899, 1930 en 1947

³⁷ Jan Voerman, *Verstedelijking en Migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2001), 243.

Bijlage 2: Volkstelling 1947: Religieuze gezindheid per gemeente. ³⁸

Volkstelling 1947: Religieuze gezindheid per gemeente													
	Roomskath	Ned. Herv.	Geref. (Vrijg.)	Geref.	Chr. Geref. kerk	Geref. Gezind	Oud-Geref.	Ev.-Luth.	Doopsgez.	Remonstrants	Israël.	Overig	Geen
Veendam	970	7184	969	180	56	88	0	122	202	15	0	661	4003
Wildervank	377	5008	1473	183	79	27	1	174	71	3	9	309	2601

Verdere verdeling 'Overig':										
	Hersteld Ap. (1)	Herst. Ap. (2)	Vrij Evang.	Bapt.	Leger des Heils	Oud Kath.	Hersteld Ev.-Luth.	Vergadering van Gelovigen	Wet. Herv.	Overig
Veendam	38	0	357	174	57	0	6	11	1	17
Wildervank	19	5	44	201	8	1	4	3	0	24

³⁸ Paul Brood, Martin Hillenga en Harm van der Veen, *350 jaar Veendam en Wildervank* (Bedum, Profiel Uitgeverij, 2005).

Bijlage 3: Beroepsstructuren in de gemeente Veendam in 1900, 1930 en 1947³⁹

Tabel 4.8.1 *De beroepsstructuur van de gemeente Veendam in 1900, 1910, 1930 en 1947 in percentages*

VEENDAM	1900	1910	1930	1947
Aardewerk, glas, kalk etc.	0,87	0,74	0,93	0,97
Boek- en steendrukkertij	0,70	0,61	0,57	0,48
Bouwbedrijven	5,02	6,78	4,95	5,65
Chemische nijverheid	0,58	0,54	1,90	3,01
Hout, kurk, en strobewerking	1,69	2,41	2,51	3,67
Kleding en reiniging	5,48	3,83	2,89	3,19
Kunstnijverheid			0,08	0,02
Leder, wasdoek, rubber	2,46	2,48	1,92	0,86
Winning metalen, turf, zout, etc.			0,02	0,11
Metaalnijverheid, machines	4,66	5,27	6,75	6,84
Papiernijverheid	1,54	2,77	7,08	7,57
Scheepsbouw en rijtuigfabricage	1,57	2,09	*	*
Textiele nijverheid	1,81	2,59	4,72	3,34
Gas en elektriciteit	0,56	0,61	0,48	
Voedings- en genotmiddelen	10,55	9,28	9,06	6,60
Landbouw	23,07	20,23	15,18	19,02
Vissertij en jacht				0,02
Handel	10,69	10,70	11,40	14,30
Verkeerswezen en horeca	12,43	11,31	9,70	7,35
Crediet- en bankwezen	0,27	0,52	0,91	0,50
Verzekeringswezen	0,24	0,38	0,55	1,08
Onderwijs (bijzonder en openbaar)	1,95	2,25	2,61	2,35
Huiselijke diensten	10,09	10,00	7,99	5,74
Overheid en overige maatschappelijke diensten	1,50	2,36	2,78	6,75
Losse werklieden	2,82	2,30	4,87	
Gepensioneerden/beroep onbekend	0,02		0,02	0,11
n	4144	4440	5256	5453

³⁹ Jan Voerman, *Verstedelijking en Migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2001), 230.

Bijlage 4: Posities sociale klasse Veendam⁴⁰

Tabel 5.3 *De gemiddelde posities in de hoofdelijke omslag (gp), de standaarddeviaties (sd) en de percentages (%) van verschillende groepen gezinshoofden in de gemeente Veendam*

VEENDAM	1815			1849			1870			1890			1910		
	gp	sd	%	gp	sd	%	gp	sd	%	gp	sd	%	gp	sd	%
landbouwers	78	19,3	13,6	70	25,3	14,8	81	18,4	11,4	77	21,4	12,3	81	18,4	10,0
fabrikanten, scheepsbwrs	76	13,3	0,6	75	18,8	1,5	53	31,9	1,1	82	21,3	1,3	86	19,7	1,9
maatschap. diensten	63	27,0	2,4	71	24,7	1,9	73	29,8	3,8	69	27,8	3,6	70	28,6	5,2
kooplieden	62	28,4	5,9	54	29,7	9,5	56	27,0	10,3	53	24,9	12,9	65	26,0	8,3
schippers	61	24,0	16,7	79	13,9	8,3	51	28,1	11,8	40	19,7	9,1	30	10,5	9,2
bakkers, slaggers	61	23,5	2,7	62	23,6	3,4	61	19,1	3,3	72	17,0	3,1	63	21,9	2,7
economische diensten	59	21,9	1,1	46	36,1	0,7	52	25,8	1,6	70	24,5	2,6	66	21,8	3,1
kuitpers, smeden, wagen	59	21,9	1,5	57	21,8	2,5	60	23,7	2,5	50	21,6	2,6	57	24,8	2,0
zelfst. ambachtslieden	51	24,4	6,3	59	24,9	4,4	60	23,9	4,1	62	24,9	3,6	57	28,3	3,2
kleer-, schoenmakers	42	20,6	5,1	44	18,6	6,1	44	20,7	5,3	39	16,4	5,7	45	21,3	4,6
timmerlieden, ververs	40	18,1	2,8	47	18,8	3,8	46	20,4	5,1	44	20,1	4,1	50	21,0	5,0
knechten nijverheid	31	16,9	2,8	35	16,0	5,2	34	14,3	3,3	38	17,7	3,3	42	20,7	6,7
arbeiders	29	16,7	19,9	30	14,7	18,3	30	10,9	17,9	33	7,6	21,3	33	12,9	29,7
zeelui, schippersknechten	26	17,0	8,8	34	20,0	7,5	43	18,5	5,5	39	16,5	2,6			
zonder	51	32,6	9,9	39	31,8	11,9	41	26,2	13,0	47	25,2	12,0	55	27,0	8,4
n/N/N/N/N			1417			863			730			778			947

Bron: structuuranalyses Veendam

Steekproefgroottes: 1815: volledige populatie, 1849: 1/2, 1870, 1890, 1910: 1/3

⁴⁰ Jan Voerman, *Verstedelijking en Migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2001), 271.

Bijlage 5: Beroepsstructuren in de gemeente Onstwedde in 1900, 1930 en 1947⁴¹

Tabel 4.11.1 De beroepsstructuur van de gemeente Onstwedde in 1900, 1930 en 1947 in percentages en de bijbehorende concentratiegetallen

ONSTWEDDE	1900		1930		1947	
	%	c.g.	%	c.g.	%	c.g.
Aardewerk, glas, kalk, diamant, etc.	6,82	325	5,01	285	4,89	438
Boek- en steendrukkerij	0,28	34	0,51	44	0,46	50
Bouwbedrijven	4,24	49	5,46	57	6,16	87
Chemische nijverheid	0,03	5	0,05	5	0,14	12
Hout, kurk, en strobewerking	1,01	43	1,35	62	2,02	113
Kleding en reiniging	3,20	58	2,99	59	3,34	77
Kunstnijverheid	0,02	32				
Leder, wasdoek, rubber	1,82	76	0,74	46	0,63	42
Winning metalen, turf, zout, etc.	17,06	1752	0,62	32	0,69	47
Metaalnijverheid, machines	1,85	51	3,40	38	3,89	41
Papiernijverheid	0,06	7	1,17	147	1,11	166
Scheepsbouw en rijtuigfabricage	2,24	165	*	*	*	*
Textiele nijverheid	0,28	9	0,72	22	1,34	56
Verlichting / Gas en elektriciteit			0,28	37	0,37	44
Voedings- en genotmiddelen	4,04	59	8,20	100	7,23	147
Landbouw	32,04	94	33,23	139	35,15	170
Visserij en jacht	0,06	4	0,02	3	0,04	11
Handel	9,37	84	11,50	77	14,58	106
Verkeerswezen en horeca	6,71	82	8,74	79	6,27	71
Crediet- en bankwezen	0,06	16	0,48	45	0,40	47
Verzekeringswezen			0,23	30	0,61	59
Onderwijs (bijzonder en openbaar)	*	*	2,09	66	1,80	72
Huiselijke diensten	6,65	56	5,05	55	4,53	88
Overheid en overige maatschappelijke diensten	2,13	35	1,92	27	4,26	40
Losse werklieden			6,23	507		
Gepensioneerden/beroep onbekend	0,06				0,10	
N	3564		6085		7819	

Bron: beroepstelling 1899, 1930 en 1947

⁴¹ Jan Voerman, *Verstedelijking en Migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2001), 242.

Bijlage 6: Overzicht bioscopen in Oost Groningen⁴²

Hoogezand-Sappemeer	
1. Hoogezandster Bioscoop	1912-1967
2. Centrum Theater	1956-1997
3. Cine City	2005- heden
Stadskanaal	
1. Café Centrum Wessels	1911-1915
2. Bioscope Stadskanaal	1912-1915
3. De Leeuw	1912-1929
4. Luxor	1926-1985
5. Smoky	1981- heden
Veendam	
1. Electro Bioscoop	1911-1935
2. Veenlust	1929-1965
3. City	1933-1983
Musselkanaal	
1. Café Julius	1915-1926
2. De Boer	1930-1939
3. De IJzeren Klap	1942-1945/ 1947-1948/1952-1981
Ter Apel	
1. Boschhuis	1930-1932
2. Flora	1935-1968
Nieuweschans	
1. Hollandia	1942-1945
Beerta	
1. De Iemekorf	1959-1966
Oude Pekela	
1. Lido	1947-1955/1055-1970
Winschoten	
1. Wisseman/ Dommering	1911-1946/1947-1967
2. Metropole/ Modern	1912-1913/1913-1916
3. Scala	1915-1991
4. Hollywood/ Movie Unlimited	1992-2004/2004-2008
Delfzijl	
1. Delfzijlster Bioscoop	1911-1920
2. City	1921-1992
Appingedam	
1. Luxor	1926-1985

⁴² www.cinemacontext.nl in combinatie met Jan Mooibroek, *Bewegende beelden – Witte doeken. Van Kermistent tot bioscooptheater* (Scheemda: Drukkerij Actief, 1998).

Bellingwolde

1. Hollandia

1942-1952